

Dansk adelig økonomi 1600–1660*

Af E. LADEWIG PETERSEN

En af de forskningsopgaver, der har optaget sindene i de seneste år, er at forklare, hvorfor det 16. århundredes handels ekspansion og agrarrevolution ikke direkte ledte over i det 18. århundredes industrialiseringsproces, men blev afbrudt af økonomisk stilstand eller krise i det 17. århundrede. Den nærmere definition og datering af disse fænomener kan vi foreløbig forbigå; kun så meget må stå fast, at 1500-tallets »*fièvre agricole*« også i Danmark i det 17. århundrede afløses af krisetilstande. For den danske adels vedkommende kan vi allerede i årtierne omkring 1600 iagttage de første vidnesbyrd om ustabilitet; symptomerne antager gradvis krisekarakter, og de tolkes derfor normalt som de første led i den kæde, der fører frem til adelsvældets fald i 1660.

Vender vi os til samtidens egne kommentarer, vil vi allerede der kunne møde bemærkninger, der røber mere eller mindre dunkle forestillinger om kritiske momenter. I en ligprædiken 1609 kunne viborgbispens Niels Lauridsen Archtander således advare herremændene mod »at drage det ene hus til det andet oc legge den ene ager til den anden oc bruge vold med huer mands hus oc med huer mands arff, indtil der er icke mere rum, at de kunne ene besidde landet; . . . thi Gud raaber it forscreckeligt vee offuer dem, som dette gjøre, oc hand er en heffnere offuer alt dette, som scrifften vidner«. Om viborgbispens manende bibelcitater overhovedet har efterladt noget indtryk på de godshungrende herremænd, der overværede begravelsen, får stå hen. Kuriøst nok noterer rigsråd Esge Brock omtrent samtidig i en dagbogsoptegnelse om et herregårdskøb: »Den almæchtigste Gud giffue bode mine børn och meg det til glede och lycke«.

Det virker unægtelig som et antiklimaks, når rigsrådet få år tidligere kunde advare den unge konge indtrængende mod krig med Sverige, fordi »adelen her udi riget er meget forarmet, så at de ikke kunne formaa at lide synderlig bekostning, og en stor part af dem er store penge skyldig til lante Holsten«. Disse tilsyneladende modstridende vidnesbyrd om situationen i Christian IV.s første år giver i sig selv næppe mere end en uklar fornemmelse af, at adelens hektiske godsaktivitet og dens vidtløftige gældstransaktioner ikke kunne tages for sunde, økonomiske tilstande. De to hovedelementer, samtidens kommentarer her fremdrager, er imidlertid meget centrale, og for os rejser de spørgsmålet, om det er muligt at tilvejebringe sikre holdepunkter for en moderne analyse af den danske adels historie i en periode, alle har været enige om at karakterisere som

*) Artiklen gengiver et foredrag, holdt i Historisk Samfund, København, den 13. oktober 1965.

dens krise og forfaldstid. At vi her står overfor meget komplicerede sammenhænge er klart; vanskelighederne ligger i at bearbejde og tolke det på én gang store og dog utilstrækkelige kildemateriale, der står til rådighed, og der vil sikkert endnu være lang vej tilbage, inden diskussionen har banet vejen for en tilfredsstillende tolkning.

I

Udgangspunktet for alle videre undersøgelser er naturligvis, om kilderne kan give os overblik over adelsgodsets fordeling og struktur. I enkeltheder må denne opgave løses ved topografisk-historiske undersøgelser, men går vi til rostjenestetaksationerne 1625–52, vil allerede de afsløre ganske karakteristiske, strukturelle ejendommeligheder. Taksationerne 1625 – de fyldigste af de bevarede fortegninger – røber straks en iøjnefaldende godskoncentration til gunst for landets største hartkornsbesiddere. Af de registrerede ca. 500 adelige godsejere sidder nemlig omtrent en trediedel inde med lidt over tre fjerdedele af det samlede adelshartkorn, de resterende to trediedele af ejerne med 22 % og heraf endda omtrent halvdelen af samtlige godsejere med blot 10 % af hartkornet. Ingen af de senere rostjenestetaksationer dækker på tilsvarende måde hele landet, men tager man med forsigtighed deres tal som et repræsentativt udsnit af adelsgodset, vil den tendens til godskoncentration, vi kan konstatere 1625, blot fremtræde stærkere. Af tallene fra midten af århundredet fremgår det, at ca. en sjettedel af de registrerede hartkornsejere besad 55 % af hartkornet, og at nu ca. 60 % – eller snarere flere, eftersom registreringen af de små godsejere er ret mangelfuld – må nøjes med knapt 20 % af det samlede adelshartkorn.

Nu er det givet, at der kan rettes indvendinger mod dette kildemateriale og navnlig, at registreringen af de små godsejere er ukomplet eller slår flere sammen til ét læg. Selvom disse vanskeligheder løses, vil det kun yderligere accentuere godskoncentrationen på de store ejeres hænder. Går vi som en kontrolforanstaltning til sognepræsternes indberetninger over antallet af tiendeydere 1650/51, finder vi imidlertid fuld dækning for de resultater, rostjenestetaksationerne antyder:

	Antal brug	
Over 100 brug	28 %	69 %
25–100 brug	41 %	23 %
Under 25 brug	31 %	8 %

Som helhed vil det da være berettiget at fastslå, at vi står overfor en stærk og udpræget godskoncentration, en struktur, der i sine grundtræk kan minde om adelsgodsets fordeling i samtidens Polen. Efter alt at dømme har der tillige fundet en relativ vækst sted i de større besidderses godsmasse gennem første halvdel af 1600-tallet, medens omvendt de mindste ejeres besiddelser reduceres. Det er da næppe helt tilfældigt, at gennemsnitsstørrelsen af den mindste ejerkategori med under 250 td. htk. – blandt hvilke enker, ugifte adelsfrøkner og

børn under værgemål danner en prominent gruppe – mellem 1625 og 1638–52 reduceres fra 65 til 47 td. htk.

På den anden side krydses disse strømninger i retning af godskoncentration af andre tendenser. Konfronterer man de tre sæt rostjenestetaksationer, vi har mellem 1625 og 1652, i enkeltheder, røber de nemlig også en ikke helt ringe labilitet i den adelige godsbesiddelse, stadige og hastige fluktuationer, som allerede samtiden var opmærksom på, og som støttes af de tal, vi har for den da forholdsvis stærke omsætning af landets hovedgårde, som finder sted. Som helhed synes der da i første halvdel af 1600-tallet på én gang at have fundet et mærkbart opbrud sted i den adelige godsbesiddelse og samtidig en koncentrationsproces, der fremhævede den sociale lagdeling af den danske adel.

De sociale skel i adelsstanden har utvivlsomt været tilstede allerede langt tidligere; vi er blot endnu ikke i stand til at forfølge dem statistisk. Men der kan være grund til i denne forbindelse at minde om, at medens det i første halvdel af 1500-tallet havde været den danske rigsrådsadel, der skabte de privilegimæssige rammer om standens godsbesiddelse og dens økonomiske rettigheder, er det i Christian IV.s tid navnlig den menige adel, der stærkest formulerer kravet til regeringen om rigoristisk håndhævelse af privilegierne, først og fremmest overfor det fremvoksende bypatriciat. Allerede den jyske borgerbevægelse 1629 havde kritiseret den immunitet, privilegierne sikrede adelige debitorer og specielt deres jordegods, men selv om den menige adel stadig klager over borgernes ulovlige besiddelse af frit gods og overgreb mod erhvervsprivilegierne, er det bemærkelsesværdigt, at rigsrådet og regeringen stadig veg tilbage fra de drastiske forholdsregler, den menige adel især i politisk stramme situationer gjorde sig til talsmand for. En forordning 1641 tillod tværtimod borgerlige at tage udlæg i adeligt jordegods, således dog, at det påny skulle opbydes til adelige, i virkeligheden altså en udvidelse af den gamle regel om frit jordegods, der tilfaldt ufri ved arv eller ægteskab.

I praksis synes det kun at have drejet sig om ganske forsvindende ringe godsmængder, borgerlige ulovligt sad inde med, således at adelsgodset udadtil forblev en stort set isoleret enhed indtil 1660, og således, at selv de ret voldsomme fluktuationer i adelsgodset, vi tidligere har omtalt, helt forblev et internt standsanliggende i hvert fald formelt, men reelt næppe helt, for så vidt som bl. a. netop forordningen 1641 åbnede muligheder for placering af borgerlige pengemidler i godsomsætningen. Det vil derfor sikkert heller ikke give tilstrækkelig forklaring af regeringens vigen tilbage fra drastisk beskyttelsespolitik blot at henvise til, at højaristokratiet ikke nødvendigvis havde nogen vital interesse i denne sag. Skellet mellem højadel og lavadel var ganske vist en håndgribelig, politisk og social realitet, men rigsrådets henholdende standpunkt skyldes snarest, at det har indset, at håndfaste indgreb mod ufri kreditorer måtte påvirke og stramme pengemarkedet og lånemulighederne.

Derimod kunne standsprivilegierne naturligvis ikke hindre godscirkulation eller i længden beskytte mod pant eller indførsel indenfor adelsstanden selv.

Den hensynsløse godshunger, vi kender fra tidligere perioder, fornægter sig heller ikke i 1600-tallet; i adskillige tilfælde – vi behøver her blot at henvise til storstiledede godsslagtere som Esge Brock og fru Ellen Marsvin – er vi netop i stand til at følge, hvorledes højadelige skaffer sig indpas på mindre velstående standsfællers gods ved indførsel eller pant, der gradvis konverteres til ejendom. Den godssamlingsproces, der således finder sted, rejser imidlertid straks spørgsmålet, om det vil være muligt at lokalisere og definere de brist i den bestående situation, som den er udtryk for. Hovedinteressen knytter sig i denne forbindelse til adelens gældsstiftelse; hvorledes har pengelånene været organiseret; hvilket omfang og hvilke virkninger har gældsstiftelsen haft?

Foreløbig vil det nok være udelukket at fastslå gældsstiftelsens udbredelse statistisk, og et udtømmende svar må afvente undersøgelser af enkeltpersoner eller snævrere adelige grupper. Jeg har valgt at illustrere mekanismen gennem en enkelt adelskreds, hvis formueforhold lader sig følge og som repræsenterer en slags overgangsstadium mellem højadel og lavadel, nemlig brødrene Frederik Quitzow til Quitzowsholm (d. 1622) og Ejler Quitzow til Lykkesholm (d. 1640).

Som udgangspunkt tager vi et omslagsregnskab fra 1601, hvoraf det fremgår, at Frederik Quitzow *in octavis trium regum* skulle udrede ca. 9.900 d. hovedstol og rente i Kiel. Til dækning af dette beløb måtte han opsigte 10.000 d., der stod hos danske adelige, naboer eller slægtninge. Det fremgår endvidere af dette omslagsregnskab, at en del af de beløb, Frederik Quitzow skulle erlægge i Kiel, ikke var egen gæld, men dels en gældspost, han havde arvet efter en slægtning, og som han pålagde sin omslagsforvalter først at efterkontrollere, dels penge for hvilke han havde påtaget sig at kautionere for danske standsfæller overfor holstenske kreditorer.

Allerede dette eksempel illustrerer en række karakteristiske træk, hvis almengyldighed man hurtigt overbevises om ved arbejdet med dette materiale. For det første kan man ikke umiddelbart af en gældsbyrdes størrelse udlede debtors svigtende økonomiske evner. Hans Mikkelsens bemærkning hundrede år forud om, at den danske adel hang sammen som ærtehalm, gælder i denne periode også deres formueanliggender; Frederik Quitzow er kun et af mange formidlende led fra uhyre komplicerede hjemlige gældsforhold til det holstenske pengemarked. Netop denne form for kautionsforpligtelser synes at have været overordentlig udbredt, men de indebar vist ikke helt sjældent, at herremanden ikke selv havde noget overblik hverken over sine egne forpligtelser eller andres, forsåvidt som fædrenes økonomiske synder i sådanne tilfælde naturligvis blev nedarvet til intetanende arvinger.

I sig selv vidner disse komplicerede transaktioner givetvis om adelsmandens og hans arvingers uvilje mod at gældsforpligtelserne ramte hans godsbesiddelse, men de røber tillige et andet ganske karakteristisk træk, mangelen på kapital og en forbløffende ringe likviditet. Kautionsforpligtelserne kunne man naturligvis holde sig skadesløs for ved indførsel i debtors gods eller ved refusionskrav til debtors sekundære kautionister eller disses arvinger, men det er påfaldende, at

Frederik Quitzow selv kun kunne dække sit øjeblikkelige behov for kontante midler ved at opsigse hjemlige lån af samme omfang som de betalinger, han skulde udrede i Kiel. Følgerne af disse opsigelser bredte sig som rige i vand til slægtninge og naboer; en af debitorerne, svogeren Knud Gyldenstjerne til Aagaard, der i øvrigt selv måtte drages med en gæld på 96.000 d. efter sine forældre, reagerede med bøn om henstand. Han gjorde opmærksom på, at andre kreditorer havde opsagt i alt 28.000 d., og – føjer han til – »gieffuer ieg ether well sielff thennd leiglihedt at betencke, at ieg icke lennge saa kand holde det och lide enn thributatz ephther enn anden, huorforre ieg paa thet vennligste er begierendis, att ther motte thiltennckis nogen guode middel och raadt mett dett første, ieg kann icke saa lennge bliffue ved vden minn større schade«. Hvad enten disse gyldne midler blev »tiltænkt« eller ej, er det dog en kendsgerning, at hverken Knud Gyldenstjerne eller Frederik Quitzow evnede eller magtede at frigøre sig økonomisk, og at de begge drog en meget bred kreds af standsfæller med ind i dette udviklede spind af gældsforpligtelser.

1622 efterlod Frederik Quitzow ved sin død sine økonomiske forhold i monumentalt kaos; end ikke en offentlig proklama for at efterspørge hans »gælds vidtløftighed« 1624 afklarede noget, navnlig vistnok fordi broderen Ejler Quitzow ligeså vidtløftige pengesager hindrede, at skiftet blev afsluttet før 1634. Ejler Quitzow havde samtidig det uheld, at en række andre slægtninge og kreditorer afgik ved døden i løbet af 1620'erne, således at han selv stod i en aldeles håbløs situation, da hans svoger, Holger Rosenkrantz, vistnok i 1627 måtte træde til med lån og kaution. Det er netop disse gældsforhold, der bragte Holger Rosenkrantz' økonomi på gloende pæle gennem 1630'erne, således som vi kan aflæse det i fru Sofie Brahes regnskabsbog. 1636 opgør Holger Rosenkrantz sit tilgodehavende til over 12.000 rd., men trods rettertingsdomme og kongelige påmindelser lykkedes det Ejler Quitzow at manøvrere sig udenom, og først efter hans død 1640 kunne gælden likvideres ved indførsel i Lykkesholm.

Hele dette virvar af lånetransaktioner, som i dette tilfælde strakte sig over 40–50 år, er både ganske lærerigt og sikkert også karakteristisk. For det første viser det os, at gælden efterlod Ejler Quitzows enke og børn i trange kår. Enken, fru Anne Brahe, måtte gradvis afhænde de stumper af sin mands gods, som det ved skiftet lykkedes at redde fra kreditorer og arvinger; selv døde hun i armod i et hus i Bogense 1664. Børnenes skæbne fortaber sig i uklarhed, men Frederik Quitzows sønner måtte gå i civil eller militær embedskarriere for at skaffe sig et udkomme, et utvivlsomt ikke ganske unormalt fænomen blandt tidens »*Ritter von Habenichts*«.

Endelig er det bemærkelsesværdigt ved de transaktioner, vi her har fulgt, at medens Frederik Quitzows og delvis også broderens gældstransaktioner ensidigt præges af de dyre pengelån i Kiel eller har karakter af formidlingsled fra Kiel til sekundære kreditorer i Danmark, er dette træk omtrent forsvundet i Holger Rosenkrantz' låneforhold i 1630'erne. Han låner ganske vist stadig i Kiel, men disse lån konverteres åbenbart bevidst til indenlandsk gæld hos adelige slægt-

ninge, på snapstinget i Viborg eller hos borgerlige, således at det sidste elements betydning er stærkt voksende, omend aldrig dominerende. Lånekildernes struktur er altså i færd med at skifte karakter efter kejserkrigen; lånene på Kielermarkedet reduceres og erstattes gradvis af indenlandsk adelig eller borgerlig kapital.

Disse konklusioner må foreløbig drages med absolut reservation; selvom de allerede nu lader sig underbygge på forskellig vis, ved vi endnu ikke, hvor stor almengyldighed de har. Mit hovedindtryk fra beskæftigelsen med disse sager går dels i retning af, at gældsafhængigheden af Kielermarkedet har været hastigt voksende fra 1580erne, indtil man nærmede sig kriseagtige forhold i 1620erne, dels tyder materialet på, at den latente kapitalmangel nok inddrager et meget bredt udsnit af den danske adel, men i sidste instans ikke mindst har ramt de små godsejere. På den anden side banede kapitalmangelen åbenbart også vejen for godssamling for danske og – måske mere forbigående – holstenske adelige.

De holstenske kreditorer var håndfaste terminsspekulanter af internationalt format, og efter alt at dømme præges gældsforholdene til Kiel ikke blot af voksende omfang i årene op mod kejserkrigen, men også af, at det højere internationale niveau, den holstenske pengereente repræsenterede, lå i overkanten af, hvad det danske adelsgoods kunne afkaste. Man kunne under disse omstændigheder måske have imødeset en regeringsreaktion mod kapitalflugt, og det er vel også betragtninger af den art, der har foresvævet Vedel i hans ofte citerede bemærkning 1591 om den danske adels tiggergang i Kiels gader. I hvert fald fremhæver han jo netop det uheldige i at ty til denne dyre lånekilde fremfor »selvhave.«

Men et regeringsinitiativ lod vente på sig trods stadige drøftelser i rådet. Først da situationen i begyndelsen af 1620erne udartede til kaos, greb regeringen effektivt ind. Man kan pege på, at en række meget store gældssager netop da synes at have chokeret samtiden, måske navnlig Otte Christoffer Rosenkrantz' »mærkeligt store gæld« af ca. 100.000 rd., en sag, der fik indirekte politiske aspekter, forsåvidt som Ellen Marsvin måtte påtage sig at likvidere hans holstenske gæld på 74.000 rd. mod indførsel i hans gods. Men nok så betydningsfuldt må det have været, at det danske landbrug samtidig havde været ramt af afsætningskrise 1618–20 og produktionskrise 1621–23, at det internationale pengekaos og handelskriser ved trediveårskrigen udbrød også nåede vore breddegrader.

Efter flere års overvejelser blev resultatet en gældsforordning 1623, der tillod opbydelse af jord fra 25. januar 1624 – altså efter udløbet af den påfølgende omslagstermin – selvom den stadig fastholdt kreditors ret til at søge kautionisterne fremfor at modtage opbydelsen. Denne gældsforordning sonderer hverken mellem fri og ufri eller mellem danske og holstenske kreditorer, men det er bemærkelsesværdigt, at rettertinget samtidigt helt ændrede sin praksis overfor holstenske gældsbreve. Hvor man hidtil havde afvist klager over ublu renter med henvisning til, at gælden var stiftet udenfor kongerigets grænser, lagde man nu

ganske konsekvent skellet mellem »kristelige« og »ukristelige« renter ved 7 %. Gældsforordningen og den nye domspraksis virkede trods enkelte holstenske protester og et vistnok relativt stort antal holstenske indførsler i Jylland de følgende år, alt i alt efter sin hensigt; ikke blot blev renten for kielerlånene tvunget ned, men navnlig synes de nye retningslinier at have virket restriktivt, idet de holstenske lån i hvert fald på øerne synes at være blevet stærkt reducerede allerede i 1630erne. Årene under kejserkrigen præges af almindelig pengeknaphed, og endnu en forordning 1632 besværer sig over vanskeligheder ved at finde kautionister og ved at opnå rimelige vilkår for brugeligt pant. Den tillader derfor kautionisten at sikre sine fordringer ved underpant i fast ejendom med ret til konvertering til ejendomsret, såfremt lånet blev misligholdt. Endelig tillod den allerede nævnte forordning 1641 borgerlige at opnå midlertidig indførsel for gæld og åbnede altså nye kreditmuligheder.

Gennem landstingenes skøde- og panteprotokoller, af hvilke den jyske starter 1624, den sjællandske 1632 og den fynske 1647, får vi imidlertid et konkret indblik i denne gældslovgivnings funktion, og også dette materiale bestyrker de allerede antydede ændringer i gældsstrukturen efter kejserkrigen, selvom disse protokoller sikkert langtfra udtømmer den adelige gældsstiftelse. Først og fremmest fremgår det af skøde- og panteprotokollernes materiale, at den långivning, de repræsenterer, overvejende baseres på en art hypoteklån (her forstået som realkredit med sikkerhed i underpant i fast ejendom). Den normale procedure i tilfælde af borgerlige lån og hyppigt også ved lån mellem standsfæller var da den, at en adelig indtrådte som kautionist mellem debitor og kreditor, således at lånene blev rentebærende, og at den adelige kautionist indtrådte som panttager subsidiært ejer i tilfælde af misligholdelse.

Tabel I: Pant og pengelån 1631–1660.

	Sjælland			Fyn		
	Antal lån	gsn. i rd.	Borgerl. kapital	Antal lån	gsn. i rigsd.	Borger. kapital
1631–35 ...	24	1547	27.8 %	—	—	—
36–40 ...	41	1388	13.7 %	—	—	—
41–45 ...	20	1567	14.0 %*	—	—	—
46–50 ...	34	2803	33.0 %	26	2016	47.0 %
51–55 ...	23	2304	25.1 %	49	1052	34.4 %
1656–60 ...	26	3548	45.9 %	36	1945	12.9 %
I alt	168	365.926 rd.		111	170.675 rd.	

* Gunde Rosenkrantz' lån ikke medregnet i pct.-beregningen.

Som helhed tyder navnlig det sjællandske materiale på, at der har fundet en varig stigning sted i borgerlige lån i de sidste årtier inden enevælden. Den store procentsats på Sjælland 1631–35 kan være et udslag af pengeknapheden under kejserkrigen, men på den anden side peger de jævnt stigende tal på, at kautionis-

institutionen og adgangen til indførsel har banet vejen for borgerlige kapitaludlån til adelige til erstatning af de holstenske lån. Det betyder naturligvis ikke, at borgerlig kredit havde været ukendt tidligere; det vil være velbekendt, at der foreligger adskillige vidnesbyrd af denne art, og arbejdet med domsbogsmaterialet giver et levende indtryk af denne gæld i ordets snævraste betydning af konsumptionsgæld, gæld for vareleverancer eller utilstrækkelig afregning i leverancer fra herregårdene.

Selvom de store tal i begyndelsen af 1630erne vel også kan være udtryk for konvertering af gæld af denne art i overensstemmelse med den nye lovgivning, optræder denne gældstype forholdsvis sjældent i ren form i panteprotokollerne. Oftest synes der netop at være tale om realkredit, og ved siden af de højadelige kreditorer, som vi senere vender tilbage til, er det da ganske naturligt overvejende købstædernes og Københavns patriciat, vi træffer her; på Fyn Thomas Riisbrigh og Cornelius Hamsfort, på Sjælland ubetinget københavnske købmænd og akademikere, Blasius Møller, Hans Hågensen og hans enke Margrethe Rosenmeyers, Hans Christensen Humblek og blandt akademikerne især universitetspolitikeren Thomas Fincke. Uden at adelen blev ført ud i absolut dominerende afhængighed af borgerlig kapital må vi da fastslå, at de borgerlige lån har spillet en sikkert helt afgørende betydning ved etableringen af det hjemlige kapitalmarked, som skøde- og panteprotokollerne viser os; men standsprivilegierne satte foreløbig en snæver grænse for borgerlig ekspansion og banede før 1660 snarest vejen for højadelig godskoncentration, godserhvervelser i tilfælde af at lånene blev misligholdt.

Undersøger man nemlig de adelige kreditorer og kautionister, vil det hurtigt vise sig, at de danner en ganske homogen gruppe på Sjælland og Fyn. Interesse i økonomisk sårbare naboers gods kan have været et stærkt incitament, men på Sjælland træffer vi desuden som en særlig gruppe personer som Frederik Parsberg til Vognserup, Otte Brahe til Næsbyholm og Niels Trolle til Trolholm, alle rigsråder, lensmænd og store godsbesiddere. Vi er ikke i stand til ud fra materialet at danne os noget udtømmende billede af deres låneforretninger, men det er bemærkelsesværdigt, at de optræder med nogenlunde ensartede lånebetingelser, hvadenten der er tale om lån eller kaution. Rentefoden er den normale på 6 %, hvorimod »pantepriisen«, den vurdering hvortil underpantet blev ansat i gælds brevet, gennemgående og uden større variationer androg ca. 50 % af jordværdien. I mange tilfælde optog gældsbrevene tillige en vurderingspris af godset for tilfælde af indførsel, normalt 40–50 rd. pr. td. htk., d.v.s. 75–90 % af den gældende jordpris. Her møder vi altså påny træk af hypoteklån med betydelig sikkerhed, låneformer, der stillede kreditorerne – og det vil her sige en snæver kreds af rigsrådsadel – særdeles gunstigt.

Omstændighederne taler således for, at det virkelig lykkedes at etablere et holdbart indenlandsk kapitalmarked efter kejserkrigen, hvorimod afhængigheden af Kiel synes at være blevet lettet, i hvert fald på Sjælland, men også i Jylland og på Fyn, selvom det holstenske element her synes at have spillet i det mindste

forbigående en noget større rolle. Men bag panteprotokollernes lån aner vi tillige i omrids en debitorstruktur på Sjælland og Fyen. Det klientel, der søgte lands-tingene, er øjensynlig ikke tilfældigt, ligesålidt som kreditorgruppen var det. Det er stadig den samme kreds, der optager lån, og selvom der blandt låntagerne også optræder højadelige – Gunde Rosenkrantz til Vindinge, Otto Gøye til Turebygård og Vincens Bille til Valbygård for at nævne de mest prominente – er det tydeligt, at de små godsejere og adelskennerne hører til det faste klientel. I 1630-erne og 40erne mærker vi stadig uro omkring Paslichernes Rønnebæksholm og Grevensvænge, der efterhånden helt glider over til rigsadmiral Pros Mund og hans enke, Edele Urne »som de, der har mest at fordre«. På tilsvarende måde virker det iøjnefaldende, at adelskenner så hyppigt må søge lån, antagelig fordi den gældende lovgivning først og fremmest tilgodeså arvingernes rettigheder, eller fordi likvidering af gæld ved mandens død decimerede hendes eksistensmuligheder så stærkt, at godset gradvis måtte smuldre bort.

Samler vi de 31 adelige, der i årene 1631–45 registrerer lån på det sjællandske landsting, kan vi i 27 tilfælde identificere deres hartkorn efter rostjenestetaksationerne 1638. Af disse 27 personer besad i hvert fald 18 mindre end 250 td. htk., 4 mellem 250 og 500 td. og kun fem over 500 td. Det er altså overvejende den ringest stillede adel, der måtte ty til lån, antagelig i det lange løb på bekostning af deres jordegods, således at vi herigennem kan iagttage én side af gods-koncentrationsprocessen. Kommer vi derimod ned efter 1645, har vi ikke længere tilsvarende sammenligningsmuligheder, men det er dog klart, at vi nu foruden den traditionelle gruppe også møder mere prominente hartkornsbesiddere i realtvt større tal både på Sjælland og Fyn. Foruden Gunde Rosenkrantz kan vi møde eksempelvis Hans Lindenov til Ivernæs (8.700 td. htk.), fru Ingeborg Arenfeld til Selsø (1.200 td. htk.) og Jacob Grubbe til Røgle (910 td. htk.). Skellene udviskes altså gradvis, og hertil svarer det også, at lånenes gennemsnitsstørrelse stiger noget, i hvert fald på Sjælland.

Som helhed finder vi altså ganske markante skillelinier i adelens gældsstiftelse endnu i den sidste generation inden enevældens indførelse. Materialet synes i hvert fald indtil 1645 at understrege rigsrådsadelens dominerende stilling. Men tilbage bliver dog den kendsgerning, at det trods de højst kaotiske forhold op imod kejserkrigen ikke blot lykkedes at trænge den holstenske kapital bort, men også at skabe et hjemligt kapitalmarked. Hverken det høje, holstenske renteniveau eller gældslovgivningen 1623–41 giver tilstrækkelig forklaring, selvom lovgivningen nok har sin væsentlige andel i de fastere og roligere rammer om gældsstiftelsen, vi træffer i 1630erne. Derimod er det givet, at adgangen til borgerlig kapital har spillet en overmåde væsentlig rolle i denne periode; dette er allerede tidligere understreget af andre forskere og må påny gentages på grundlag af de holdepunkter, bearbejdelsen af skøde- og panteprotokollerne giver. Men samtidig må vi også føje til, at en helt udtømmende forklaring tillige fordrer, at resultaterne kædes sammen med de erfaringer, undersøgelser af adelsgodsets økonomiske udvikling kan give os.

II

De bevarede godsregnskabsserier er imidlertid få; de repræsenterer måske næppe én procent af det samlede antal adelsgodser; de dækker udelukkende højadelige bedrifter eller institutionsgodser, og de lider desuden af andre skævhedsmomenter. Godser som Vallø-Lellinge, Kjærstrupgård på Tåsinge og Skinrerup ved Kerteminde er nok adelsgodser, men de blev drevet af Ellen Marssvin, Kirsten Munk og dennes børn, således at regnskabsserierne fra 1620erne og 1630erne må tages med et vist forbehold. Egentlige, private godsregnskaber indskrænker sig da til et fåtal, de rantzauske regnskaber fra Jylland, Selsøs 1633/34, regnskaber fra Corfits Ulfelds Torup i Skåne 1647–58 og endelig fra Kaj Lykkes godser ved midten af 1650erne. Hertil kommer så endelig de herlufsholmske skoleregnskaber, som driftsmæssigt næppe er altfor typiske.

Repræsentativt er materialet altså ikke, selvom dets bearbejdelse på ingen måde udelukker værdifulde muligheder for indblik i godsdriftens økonomi. Men samtidig rejser disse godsregnskaber tillige en række kritiske og metodiske problemer, som jeg ikke kan gå ind på i enkeltheder, men må indskrænke mig til at antyde. I sig selv repræsenterer regnskaberne blandede naturalie- og pengeregnskaber, der gør en ensartet bearbejdelse vanskelig. Som vi senere vender tilbage til, er det penge- og vareomsætningen, der fra vort synspunkt har størst interesse, men som kontrol har jeg dog foretaget en systematisk gennemregning af et enkelt godsregnskab ved hjælp af gældende priser og Arent Berntsens takster, uden at det dog har forrykket den balance, penge- og vareomsætningen angiver.

Hidtil har kun dr. Fussing forsøgt driftsøkonomiske beretninger over sådanne regnskaber, men hans hovedsynspunkt var at tilvejebringe holdepunkter for, hvad den rent landbrugsmæssige drift af de rantzauske godser i Jylland kunne afkaste. Hans beregninger blev vanskeliggjort derved, at regnskaberne selv dels sammenblander kapitalregnskab og driftsregnskab, men han nåede dog til det resultat for Gjessingholm, at udbyttet pr. tønde hartkorn faldt fra 1.5 rd. i 1619 til mindre end 0.5 rd. ved midten af 1650erne. Disse udbyttetotal kan vi stille overfor samtidens egne vurderinger, der i hvert fald i 1620erne og vistnok også senere synes at have opereret med en driftsindtægt af ca. 1.5 rd. pr. td. hartkorn, svarende til en forrentning af ca. 2.5–3.0 % af godsværdien.

Men disse beregningsmetoder har deres begrænsning fra vort synspunkt. Gjessingholm var en ensidig øksnebedrift, der netop stadig krævede kapitalinvestering, og endvidere synes det netop at have været normen i 16. og 17. århundrede, at godsejeren disponerede aldeles suverænt over godsets varesalg, undertiden ved langfristede kontrakter, men ofte navnlig ved kortfristede oplagringer af korn eller overstaldning af kvæg med henblik på udnyttelse af sæsonprissvingninger. Hyppigt stod der kun meget begrænsede pengemidler til fogedens disposition, og selv hvor varesalget føres over godsregnskabet og pengeoverskuddet føres til indtægt på det følgende års regnskab, forekommer det fra vort synspunkt – men stadig i modsætning til dr. Fussings – naturligt, at godsets varesalg

inddrages i driftsberegningerne, når det netop gælder at undersøge, hvad godset har kunnet yde sin ejer.

Anlægger vi altså rent adelsøkonomiske grundsynspunkter, har det vist sig nødvendigt at udarbejde normaliserede driftsberegninger over godsernes pengeomsætning; den omsætning, der foregik internt, og bevægelserne i naturaliebudgettet må naturligvis på den anden side stadig sammenholdes med pengeregnskabet og benyttes som et instrument til kontrol og nuancering af det billede, de normaliserede regnskabsopstillinger kan give.

Hertil kommer endvidere andre, rent økonomiske forhold. Det fremgår meget klart af regnskaberne, at godsernes produktion ganske overvejende sigtede på kommercielt salg. Men selv med forbehold af de ikke helt uvæsentlige uligheder, som ligger mellem institutionsgodser som Herlufsholm og private adelsgodser, er det allerede på forhånd ganske indlysende, at også konjunkturbestemte variationer må gøre sig stærkt gældende i materialet. Den danske adelsgodsbedrift var jo ikke – som f. eks. den langt mere ekstensive estniske godsdrift – ensidigt baseret på kornproduktion, men netop på et stadigt samspil mellem korndyrkning og øksneopdræt, som bedst og kortest kan karakteriseres ved Anders Billes velkendte bemærkning om, at øksneopdrættet var adelens mest givtige indtægtskilde, og at det specielt var nødvendigt, når kornproduktionen svigtede.

I denne henseende kan vi ikke lade os nøje med, at øksneproduktionen har krævet langsigtet investering. Det synes efter de bevarede regnskaber kun at have været et fåtal af de stude, som opsættes til staldfodring, der har været lagt til på hovedgårdene selv. Normalt ligger kapitalinvesteringen i opkøbene om efteråret enten lokalt eller på kvægmarkeder, og gevinsten indgik det følgende år. I modsætning til kornproduktionen krævede øksneopdrættet altså en kapitalinvestering fra hovedgårdens eller ejerens side. Savnede man kapital, enten fordi kornproduktion eller kornsalget slog fejl eller fordi ejeren manglede likvide midler, kunde man ikke investere i øksneopkøb, et forhold, der navnlig mod slutningen af perioden lader sig spore i regnskaberne. Eller omvendt: Kunde man forudse, at kornproduktionen eller kornprisen ville slå fejl, kunde man under gunstige omstændigheder investere tilsvarende mere i studeopkøb, også et forhold, der afspejles i godsregnskaberne.

Det samspil, Anders Bille antyder, består altså såvel i positiv som i negativ retning, og det lader sig ganske klart følge i godsregnskaberne gennem den vekslende vægt, der tilfalder de to hovedproduktionsgrene. Det er umiddelbart indlysende, at disse variationer må hænge meget nøje sammen med konjunktursvingningerne, men jeg må her indskrænke mig til at resumere hovedtendenserne ganske summarisk. Som helhed bør perioden fra århundredskiftet til statsomvæltningen deles i tre hovedafsnit, perioden indtil trediveårskrigen udbrød, da kornproduktionen røber tegn på stagnation og jævne eller svagt faldende priser sammenholdt med 1580ernes og 1590ernes voldsomme svingninger, men til gengæld en noget forøget vægt på øksneproduktionen, som afspejler sig i den

parallelle beskyttelse af adelens øksneopdræt og den liberalisering af studeeksporten, som lovgivningen antyder mellem 1604 og 1623, og som måske også forklarer den ekstraordinært store studeeksport mellem 1610 og 1620.

Den anden konjunkturfase falder nogenlunde sammen med trediveårskrigen, da den internationale efterspørgsel, Polens begyndende tilbagegang og måske ikke mindst den svenske restriktions- og toldpolitik i Østersøområdet skabte muligheder for en lettere profit-inflation for den danske produktion af korn, og hvor øksene i hvert fald indtil de sidste år af 1630erne stadig forblev af største vigtighed. Både prisniveauet og korneksporten synes under alle omstændigheder at have ligget væsentlig højere mellem 1632 og 1643 end de første tyve år af århundredet. Endelig afløses den kortvarige krigskonjunktur fra omkring 1643 påny af en krisepræget situation og da af varig karakter. Kornprisfald, som formentlig bl. a. skyldes de østbaltiske områders billige masseproduktion, efterkrigsdepression og fald i såvel øksne- som korneksport kendetegner denne sidste etape. De hjemlige reaktioner overfor det internationale konjunkturforløb er altså ganske markante, og det vil sikkert af metodiske grunde derfor være nødvendigt at fastholde denne tredeling af perioden, når vi skal forsøge at vurdere de økonomiske ændringers indflydelse på den danske adels økonomi på grundlag af det godsregnskabsmateriale, der står til disposition.

Tabel II: Øksnepriser 1601–1660 (Index på grundlag af sølvpris).

	Herlufsholm		Danzig	Hamburg	Frankfurt*)	Amsterdam
	Opkøb	Salg				
1601–10	–	–	111	80	101	97
11–20	100	100	100	100	100	100
21–30	–	–	122	103	178	112
31–40	113	109	107	–	133	125
41–50	124	98	147	71	142	139
1651–60	133	122	164	–	104	135

* I Frankfurt oksekødspris, ellers pris pr. okse.

Tabel III: Rugpriser 1601–1660 (Index i g, sølv pr. td. dansk).

	I Amsterdam	II Danzig	III Sjæll.	IV Reval	Prisrelationsniveau Amsterdam = 100		
					II	III	IV
1601–15 ..	100	100	100	100	68	69	55
1632–36 ..	122	103	124	118	58	71	53
37–42 ..	129	124	133	123	66	72	53
43–47 ..	116	112	126	104	66	76	49
48–52 ..	190	199	196	213	72	72	62
1653–57 ..	117	111	81	102	63	47	47

Det må dog straks understreges, at vor udgangsposition ved overgangen til det 17. århundrede må være svag, navnlig fordi vi bortset fra nogle isolerede stumper ikke har bevaret godsregnskaber fra det 16. århundrede. Kun så meget turde stå klart, at samtidig med, at adelsvældet nåede sin absolutte kulmination under formynderstyret 1588–96, præges den økonomiske situation af vanskeligheder, der rækker langt udover de snævre lavadelige kredse, og hvis konsekvenser vi allerede har kunnet måle i den åbenbart hastigt voksende gældsophobning fra 1580erne. Det er ganske sikkert korrekt, når man har peget på, at herregårdsbyggeriet, voksende levestandard og adelens udenlandsrejser under højkonjunkturer i sidste halvdel af 1500-tallet har stillet for store krav til indtægter og formuer; konsumtion og ufrugtbar investering må givetvis have oversteget adelens økonomiske ressourcer, selvom man ikke må være blind for, at de unge herremænds uddannelsesrejser må have været en nødvendig forudsætning for både administrationens modernisering og for tidens kulturelle standard.

På den anden side er det nok endnu for tidligt at generalisere for stærkt om adelens økonomiske situation ved udgangen af 1500-tallet. Den sidste generation af det 16. århundrede er en periode, der ikke blot præges af stigende agrarpriser og profitinflation, men også af hastigt svingende konjunkturer. Et træk, der falder i øjnene, når man beskæftiger sig med det meget spredte materiale i regnskaber, dombøger og privatarkiver fra denne periode, er adelens spekulationsprægede transaktioner med godsernes vareproduktion. Man foretager oplagring af korn og overstaldning af stude i stort omfang, og man akkorderer ganske kommercielt med danske og fremmede købmænd om godsernes vareproduktion ud fra klart overlagte kalkulationer over kortsigtede prisændringer eller sæsonprissvingninger, ikke mindst i krisesituationer. Det gælder både højadelige som Christoffer Gøye, hvis udnyttelse af kriserne 1586–87 vi kan følge i hans korrespondance med sine fogeder, og Esge Brock, hvis transaktioner omhyggeligt er registreret i hans dagbøger; men det gælder også udpræget smågodsejere som Peder Christiensen Dyre, hvis regnskaber fra Fyn 1553–58 røber ganske håndfaste metoder; i hvert fald tillod »nådigherren« sine fæstere at afløse deres landgilderestancer under krisen 1556–57 til markedspriser, der repræsenterer krisens kulmination.

Spekulationer af denne type er meget karakteristiske; de afspejler den økonomiske side af herremændens lovfæstede ret til at gøre sig sit gods så nyttigt som han kunne. Formodentlig er transaktionerne som helhed faldet fordelagtigt ud, for så vidt som de er en ganske fast og typisk bestanddel i selve systemet, men fejlslagne kalkulationer kan vel heller ikke udelukkes. På mange måder kunne materialet tyde på, at der i årtierne omkring 1600 snarest har været tale om overudnyttelse af gunstige konjunkturer på et tidspunkt, da de i sig selv var ved at ebbe ud eller ændre karakter; kapitalbehov og forbrug har vokset sig større end afkastningen af investeringerne kunne bære. Det er da næppe heller tilfældigt, at jordprisstigningen efter på det nærmeste en fem- eller seksdobling siden 1540 ophører omkring 1600; de usædvanligt høje priser, vi

kender fra de første årtier af århundredet, vidner snarere om højadelige spekulationsopkøb og godsslagtning.

Tabel IV: Jordværdi (rd. pr. td. htk.).

	Købsværdi	Pantepriis*)
1601–20	74.4	–
21–30	57.5	–
31–40	58.5	28.3
41–50	56.5	27.9
51–60	52.1	31.1
61–70	47.4	–
1671–80	41.4	–

* Sjælland.

Går vi med disse ikke altfor lyse perspektiver in mente over i det 17. århundredes første årtier, kan vi tage vort udgangspunkt i Skinnerup, som Christian IV købte 1616, og som på dette tidspunkt kun var et ganske lille gods. 1620 bortforpagtede han godset til Hans Oldeland til Trellerup og nogle år senere atter til Odensekøbmanden Augustinus Ebbel, i begge tilfælde for 752 d. curant, et tal, der efter mine beregninger synes at forudsætte, at man har kalkuleret med 5 % afkastning af godsets kapitalværdi. Sammenholder vi imidlertid dette tal med de bevarede regnskaber 1616/17 og 1618/19–19/20, vil man ved beregning af vis ca. 2.5 %, 2.1 % og 3.2 %, og selv Vallø-Lellinge, hvor jeg har foretaget en stikprøvevis beregning for regnskabsåret 1623/24, synes kun at have givet fru Ellen Marsvin ca. 3.8 % af godsets kapitalværdi, altså betydeligt under den af samtiden anslåede norm på 5 %.

At man på Skinnerup i 1616/17 må foretage opkøb af sædekorn, kan hænge sammen med ejerskiftet, og ved regnskabets afslutning i april 1617 resterede der kun ubetydelige mængder korn, men allerede det følgende år lå lidt over en tredjedel af kornproduktionen usolgt tilbage, og i april 1620 nåede kornlageret en størrelse, der svarede til et helt års produktion. Afsætningskrisen har med andre ord gjort sig gældende – et forhold, vi i øvrigt også træffer på Herlufsholm – hvorimod den endnu ret ringe øksneproduktion ikke mærkes af krisetegn.

Formodentlig forklarer afsætningskrisen 1618–20 således delvis de meget beskedne driftsudbytter på Skinnerup. Men selv i bredere perspektiv har de første tyve år af det 17. århundrede næppe været altfor gunstige. Medens Herlufsholms varesalg endnu 1585/86 overvejende havde været baseret på kornproduktion, er salget – formodentlig bl. a. takket være Arild Huitfeldt – 1611/12–17/18 nået op på 1/3 af det samlede varesalg, og 1616/17–19/20 på rundt regnet 60 %, kornsælget derimod næppe 20 % af omsætningen. Samtidig kan der være grund til at fremhæve, at ødegårdsfænomenet generelt synes at have været absolut stort i disse år, formentlig fordi fæsterne har haft hårdt ved at svare deres afgifter. Der er altså formentlig grund til at konkludere, at disse tyve år har været magre

for kornproduktionen, allerede før de mundede ud i afsætningskrisen 1618–20 og den efterfølgende produktionskrise. Øksneindtægterne er noget vanskeligere at vurdere. Stiller man opkøbspriser og salgspriser overfor hinanden, synes fortjenesten med fradrag af omkostningerne ved fodring og staldning på Herlufsholm i disse år at have andraget ca. 40–50 %, på Sorø kloster ca. 22 %, på Skinnerup, Vallø-Lellinge, Gl. Estrup 35–40 % og på de rantzauske godser noget lignende. Fortjenestemarginen er således tilsyneladende meget bred, men også meget varierende, og vanskelig at vurdere, fordi vi helt savner sammenligningsmateriale fra den foregående periode. Fortjenesten afhænger formodentlig helt af produktionens størrelse, men det er bemærkelsesværdigt, hvor stor en rolle øksneholdet spiller 1600–1620 på de gårde, hvor vi kan følge den.

Går vi videre frem i tiden til 1630erne og 1640erne, vil det være iøjnefaldende i godsregnskaberne, hvor imponerende tallene for godsernes varesalg pr. hartkornsenhed virker sammenlignet med årene 1610–20. En absolut entydig tendens i sammensætningen af godsernes varesalg lader sig ikke udlede, så meget mere som de gårde, vi har regnskaber fra, er delvis andre end dem, vi hidtil har opereret med. Som helhed er kornproduktionen procentvis, men ikke i absolutte størrelser mindsket, hvorimod øksneopdrættet og smørproduktion mængdemæssigt og indtægtsmæssigt repræsenterer en forholdsvis større andel i budgettet. Og selv om vi fra de rantzauske godser kan følge tilbøjeligheden til at foretrække den langt mindre risikable opstaldning af fremmedes kvæg fremfor egen produktion, er intensiteten i øksneopdrættet klar på Vallø-Lellinge, Skinnerup og Rosenholm, hvor den lærde Holger Rosenkrantz i sidste halvdel af 1630erne måtte hellige sig en stærk udvidelse af kvægholdet for at kompensere de tab, hans vidtløftige svogers gældsanliggende påførte ham. Man opkøber ikke blot kvæg lokalt, men på markeder over hele landet, på Fyn formodentlig bl. a. fordi den lokale opkøbspris har været tilstrækkelig lav til at det fortsat kunne betale sig at importere stude fra Sjælland og Jylland.

På godskontoret på Breitenburg anslog man nettofortjenesten ved eget øksneopdræt i disse år til 10–20 %, ved opstaldning af andres kvæg til 35 %. De øvrige godser giver tilsvarende beregninger, der veksler meget lokalt og år for år, men som dog gennemgående synes at have ligget på 20–30 %, altså snarest noget mindre end årene 1610–20, om vi tør fæste lid til vore beregninger. Forklaringen synes at være den, at opkøbspriserne siden 1620 var steget noget hastigere end salgsprisen, formentlig et moment, der ved siden af de begyndende afsætningsvanskeligheder i slutningen af 1630erne har medvirket til, at øksneopdrættet i det mindste på øerne synes at have været faldende.

I det store og hele spores der imidlertid intetsteds i det materiale, vi her arbejder med, egentlig krisetegn i årene mellem 1630 og 1643. Billedet beherskes af en næsten lidenskabelig intensitet i godsdriften på de højadelige gårde, og i hvert fald på Skinnerup, Kjerstrupgård og Vallø er man endda i stand til delvis at bestride godskøb og omfattende bygningsarbejder over driftsregnskabet. Som helhed tyder materialet på, at det absolutte højdepunkt ligger omkring

1636–37. Samlede rentabilitetsberegninger er det derimod vanskeligt at foretage, enten fordi flere af godserne foretager ret omfattende kapitalinvesteringer i disse år via driftsregnskabet, men også fordi vore godser sjældent benyttes som opholdssted af ejeren, hvilket kan have påvirket naturaliregnskabet i unormal retning.

Af interesse i denne forbindelse er det, at Christian Rantzau i 1640erne lod foretage en række beregninger over sine jyske godssers afkastning, da han overvejede at sælge dem. Godskontoret på Breitenburg nåede til en forrentning på meget nær ved 5 %, et tal, der viser, at man i højadelige kredse har anset denne procentsats for en realistisk vurdering ved begyndelsen af 1640erne. De 5 % kan man stille overfor den gængse udlånsrente på 6 %, og vi må da med godskontoret på Breitenburg drage den slutning, at denne forrentning måtte anses for rimelig i betragtning af den sikkerhed, som kapitalinvesteringen i jord bød sin ejer. I modsætning til England svarede pengerenten her i landet nogenlunde til jordrenten; men ligesom her anså man den sikkerhed jordbesiddelsen gav ejeren for tilstrækkelig til at betragte en forrentning på 5 % som rimelig, og noget lignende gælder vistnok også for Sverige. Konfronterer vi disse tal med beregninger over de bevarede godsregnskaber fra Selsø og Skinnerup i disse år, vil de vise sig nogenlunde at holde stik. På Selsø vil en beregning med visse usikkerhedsmomenter resultere i en forrentning på ca. 5.3 % af godsets kapitalværdi 1633/34, på Skinnerup derimod noget varierende tal, 1632/33–34 ca. 4.5 %, 1637/38 ca. 5 %, det følgende år 4.5 %. På Vallø-Lellinge har en stikprøveberegning 1637/38 givet 5.6 %, altså med alle forbehold for Skinnerup og Vallø-Lellinge henved 40 % mere pr. godsenshed end omkring 1620.

Selvom konklusionerne må drages med den yderste varsomhed, tyder regnskabsmaterialet fra disse godser på, at den danske højadel i 1630erne og de første år af 1640erne har kunnet nyde en række forholdsvis gunstige år, navnlig sammenlignet med perioden 1610–20 og sammenlignet med den polske adel, for hvem nedgangen såvidt man kan skønne netop har sat varigt ind allerede 1620. Den danske højadel synes at have været i stand til at overvinde de kritiske år omkring 1620, antagelig netop på grund af Danmarks relativt gunstige placering i de internationale konjunkturer i disse år, og man kunne i denne forbindelse gøre opmærksom på, at hovedgårdsudvidelserne påny tager fat i 1630erne navnlig på Sjælland og Lolland.

Skellet ved 1643 er valgt ud fra den forudsætning, at det nogenlunde falder sammen med prisstigningernes afslutning, og konjunkturuomslaget. Inden vi spørger om disse ændringer registreres i godsregnskabsmaterialet, må det straks fremhæves, at hovedparten af de regnskaber, der står til disposition, atter er andre end dem, vi hidtil har arbejdet med. Regnskaberne fra Kay Lykkes godser, Hevringsholm og Estruplund i Jylland, Rantzausholm på Fyn og et enkelt fra Gisselfeld danner nu foruden Herlufsholm grundstammen, men de dækker kun ret korte perioder.

Atter her kan vi imidlertid iagttage, hvorledes først produktionskrisen 1649,

der næst afsætningskrisen og de drastisk faldende priser på korn sætter deres spor i regnskaberne samtidig med at ødegårdsproblemet på ny toner frem i alvorlige former. På Herlufsholm, hvor man nu ganske åbenbart har haft svært ved at opnå kapitalstakst for høsten, svinder kornsalget hastigt ind og må kompenseres ved andre indtægter. Smørsalget spiller en noget stigende rolle, hvorimod øksneopdrættet bemærkelsesværdigt nok nu ikke længere ekspanderer. At dets andel i varesalget ikke destomindre stiger noget, skyldes udelukkende, at øksneprisen på ny stiger efter stilstand eller svagere fald fra slutningen af 1630erne. Fra andre godser ved vi, at fremmede opkøbere fra 1646–47 eventuelt med danske købmænd som kommissionærer begynder at foretage direkte opkøb på de danske herregårde, antagelig som Albert Olsen antog fordi danske købmænd ikke havde tilstrækkelig kapitalstyrke til selv at finansiere kvægudførelsen; men det at de danske herregårde således opnåede internationale priser for deres kvæg hindrede ikke øksneeksporten i at falde, måske bl. a. fordi heller ikke herremanden længere rådede over tilstrækkelig kapital til den investering, opdrættet krævede. Selvom Herlufsholm ikke sælger direkte til udenlandske forhandlere, men foretrækker at benytte en forordning 1649, der tillod salg af slagtestude til københavnske slagtere – en forordning man i øvrigt overskred ved at sælge også i andre sydsjællandske købstæder – gælder det tilsyneladende netop her, at man ikke længere disponerer over tilstrækkelige midler til studeopkøb.

Driften på Kay Lykkes godser er vanskeligere at vurdere, dels fordi husførelsen og hovedgårdsdriften her har mere grandseigneurpræg end på de godser, vi hidtil har beskæftiget os med, dels fordi driften af de jyske, fynske og sjællandske godser delvis synes at have skullet supplere hinanden driftsmæssigt og økonomisk. Rentabilitetsberegningerne giver 4.5–5 % for øksnegårdene Hevringholm og Estruplund ved midten af 1650erne mod 3.9 % på korngodset Rantzausholm og antagelig endnu mindre på Gisselfeld, der havde specialiseret sig i et mere luksusbetonet opdræt af heste. Udover forskellene mellem de tre forskellige godstyper er det derimod endnu mere vanskeligt at spore egentlige krietegn, bl. a. sikkert på grund af materialets utilstrækkelighed, men sammenligner vi de første regnskabsår med regnskaberne fra svenskekrigens tid vil vi ganske naturligt kunne følge, hvorledes overskuddet forvandles til underskud, men så meget desmere påfaldende er det, at man dog endnu 1659/60 og 1662/63 på Hevringholm og Estruplund har kunnet inkassere 2.0–2.5 % i udbytte, på Rantzausholm dog betydeligt mindre, nemlig ca. 0.4 % i 1661/62. At Kay Lykke kunne opnå så forholdsvis gunstige resultater kan hænge sammen med, at han endnu har været i stand til at foretage de nødvendige kapitalinvesteringer, at foretage øksneopkøb på Sjælland og Fyn til opdræt på Hevringholm. De relativt høje udbyttetal for Hevringholm og Estruplund angiver således kun, hvad en godsbedrift under de gunstigst mulige betingelser har kunnet yde, og selv da ligger disse tal snarest lavere end de driftoverskud, vi kender fra Sjælland og Fyn i 1630erne. Ikke destomindre fremgår det klart af konfiskationskommissionens opgørelser af Kay Lykkes bo efter hans fald, at hans økonomi har været be-

lastet med tunge gældsbyrder. Værdien af hans jordegods opgøres 1663 til ca. 380.000 rd. mod en samlet gældsbalance på ca. 186.000 rd., d.v.s. ca. 48 % af jordegodsets værdi. Kun så meget er givet, at majestætsprocessen likviderede en af landets største godsejere, om hvem samtiden mente at vide, at han stillede sig kritisk overfor det nye styre, uden at der deri ligger nogen antydning af et årsagsforhold; men samtidig likviderede man på en måde også en højadelig tradition, der havde sine rødder i Esge Brocks, hans morfaders, og faderen Frans Lykkes storgodsejerposition.

Selvom vi stadig må drage konklusionerne med stærke reservationer, tyder materialet dog på, at vi for højadelens vedkommende må lægge det afgørende skel ved midten af 1640erne, hvorimod der nok kan være grund til at understrege, at denne konklusion ikke kan have almen gyldighed for den danske adel som helhed. Det regnskabsmateriale, vi har arbejdet med, er ensidigt højadeligt, og det er jo netop karakteristisk, at den menige adels krav om rigoristisk håndhævelse af standsprivilegierne og adelens erhvervsprivilegier kronologisk helt trodser de skel, vi har valgt af konjunkturmæssige grunde. Spørgsmålet er imidlertid, om vi ved at koordinere de parallelle undersøgelser af godsbesiddelsesforhold, gældsforhold og økonomiske udviklingslinier, vi har anstillet, kan komme en besvarelse noget nærmere, selvom det endnu næppe er muligt at skønne over, hvor stor almen gyldighed denne helhed vil få.

Allerede det indtryk, kildematerialet giver af den danske adel fra 1580erne til kejserkrigens udbrud, bærer præg af økonomisk ustabilitet og af hektisk gældsaktivitet, der synes at have inddraget langt bredere kredse end gældsstiftelsen måske i sig selv berettigede til. Spekulationspræget godssamling på højadelige hænder supplerer billedet, og det må foreløbig stå som en mulighed, at disse symptomer netop kan tolkes som udtryk for, at den jævne adels forarmelsesproces har taget fart fra 1580erne, og at det er denne proces, hvis konsekvenser vi kan iagttage i den godskoncentration, vi kan dokumentere fra 1625. Og selvom den kritiske situation forud for kejserkrigen også strækker sig dybt ind i den egentlige højadels rækker, må det dog stå fast, at der for dens vedkommende nok finder en stadig vekslen sted i dens sammensætning og godsbestand, men at der ikke kan være tale om nogen uafbrudt og unuanceret nedgang fra 1600. Krisesyntomerne afløses efter kejserkrigen af en kortvarig Indian summer; der skabes et indenlandsk kapitalmarked ved hjælp af højadelige og borgerlige pengemidler, og det forekommer mig sandsynligt, at forklaringen må søges i den relativt lette profit-inflation, som trediveårskrigen og den svenske østersøpolitik skabte grundlag for i Danmark, men den økonomiske velstand i 1630'erne og de første år af 1640erne har under alle omstændigheder været et fænomen, der har været begrænset til en snæver, omend stadig vekslende gruppe af rigsrådadel – og kunne man tilføje: lensadel –, og selv denne velstand gik tabt efter den kortvarige højkonjunkturs udløb.

Et af de mere iøjnefaldende træk i denne proces er da for adelens vedkommende standsbegrebets definitive opløsning i den periode, vi beskæftiger os med.

Standscirkulationen mellem adel og bondestand spiller naturligvis stadig en vis rolle; når man endnu ved midten af det 18. århundrede kan støde på en »velbyrdig mand« som husmand i Vendsyssel, er det udtryk for en sådan cirkulation. Men på den anden side er det også klart, at den sociale differentiering af adelen først og fremmest må sættes i relation til det ekspanderende bypatriciat i København og købstæderne; det er denne gruppe, den menige adels krav på beskyttelse rettes mod ved stændermøderne. Standsprivilegierne er med andre ord blevet et unaturligt skel i første halvdel af 1600-tallet; den økonomiske og sociale lagdeling af adel og borgerstand havde gjort dem til et fossil, men symbolsk kan vi sammenfatte denne proces ved at stille borgerstandens erklæring 1560, hvori den placerer sig som »fattige lemmer under Eders majestæt og Danmarks adel«, overfor det københavnske patriciats krav 1658 på »lige adgang til officia og honores med adelen«.

Vi kan ikke fordybe os i virkningerne af standsprivilegiernes bortfald 1660; det er ad forskellige veje muligt at beregne adelens tab af gods i hartkornsstørrelser, og går vi (terminologisk) ud fra, at »den gamle adel« repræsenterer den adel, der levede og virkede 1660, synes dens godstab i 1660'erne at have andraget omtrentligt en trediedel af den samlede godsmasse, et tab, der måske kan tages som en art slutfacit af den økonomiske situation, der kendetegnede adelsstanden ved standsprivilegiernes bortfald. Men godstabet registrerer kun én side af adelsvældets boopgørelse. En anden og ikke mindre væsentlig faktor er den formueforringelse, jordprisfaldet efter 1660 afspejler; medens det privilegerede jordmarked gennem hele første halvdel af det 17. århundrede trods alle omskiftelser havde formået at opretholde et fuldt stabilt jordprisniveau, bragte privilegiernes bortfald, ustabiliteten i den økonomiske situation og i besiddelsesforhold i forbindelse med de slette landbrugskonjunkturer efter 1660 et øjeblikkeligt fald på 25–30 %.

Det er næppe endnu muligt at samle adelsvældets opbrud i en enkelt formel; helhedsbilledet præges af stadigt krydsende linier og kræver omhyggelig nuancering, men krisen havde dybe rødder i standsopløsningsprocessen gennem hele det 17. århundrede, og den kastede samtidig også skygger over de første generationer af enevælden. Men om den danske adel i 1660 har kunnet finde forsonende sider ved situationen på samme måde som Fuggerne skal have følt sig beåret ved at gå fallit sammen med kongen af Spanien, kan vel være tvivlsomt nok.